

Черкасов О. В.
**ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет імені Григорія Сковороди”**

**ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ МЕЗОЛІТУ КРИМУ
ПРОТЯГОМ 20– 30-Х РР. ХХ СТОЛІТТЯ**

У статті визначено критерії виділення мезоліту Криму, а також структуровано етапи досліджень означеної епохи впродовж 20-х – 30-х рр. ХХ ст. через історіографічний аналіз конкретних праць учених та у контексті співпраці академічної науки та краєзнавчих товариств регіону.

Ключові слова: історіографія первісної археології, мезоліт Криму, авторський підхід, пам’ятник первісної археології.

Віддзеркалюючи у власній ґенезі особливості історіографії загалом, історіографія первісного суспільства характеризується конкретними особливостями. По-перше, вітчизняні історіографи традиційно приділяють проблематиці вивчення означеної епохи менш уваги, ніж історіографії досліджень інших етапів історії цивілізації (античність, середньовіччя, новий та новітній час тощо). По-друге, археологія первісного суспільства – відносно молода галузь історичної науки, що нараховує приблизно півтора століття. Зокрема, на території Криму, де перший палеолітичний пам’ятник було відкрито у 80-х рр. ХІХ ст., а відкриття мезоліту відноситься до 30-х рр. ХХ ст. Подібна ситуація безпосередньо обумовлює наукову новизну та актуальність обраної проблематики.

Окремим аспектам вивчення проблематики кримського мезоліту присвячено праці авторів другої половини ХХ – початку ХХІ ст. – П. І. Борисковського, Г. Ф. Коробкова, Г. В. Григор’єва та ін. Значний внесок у вивчення мезолітичної доби України зробили такі відомі дослідники, як П. П. Єфименко, М. Я. Рудинський, М. В. Воєводський, О. О. Формозов, В. М. Даниленко, Д. Я. Телегін, В. І. Непріна. На сучасному етапі у галузі мезолітознавства працюють В. Н. Станко, Л. Г. Мацкевий, Л. Л. Залізник, Д. Ю. Нужний, О. Ф. Горелик, О. О. Яневич, І. М. Гавриленко, В. О. Манько та ін. Водночас, історіографія дослідження мезоліту Криму поки що не стала темою окремою наукової публікації.

Метою пропонованої публікації є характеристика етапів досліджень мезоліту Кримського півострова впродовж 20-х – 30-х рр. ХХ ст. через історіографічний аналіз учених означеного періоду.

Для вирішення питань історіографічного та культурно-історичного плану слід визначити критерії виділення археологічних епох, зокрема мезоліту, а також встановити ступінь єдності пам’ятників, що інтегруються в археологічні культури та інші системи. Мезоліт як певна ступінь розвитку кам’яного віку на території України виділений протягом 1940-х рр. Хоча сам термін “мезоліт” вперше згадується у спеціальній літературі у 1928 р. [1, с. 73], М. В. Воєводський узагальнюючи наявний до того часу археологічний

матеріал, виділив між палеолітом і неолітом певний пласт пам'ятників, відмінних від інших, і назвав їх епіпалолітичними [2, с. 233-234]. Появу мезолітичної індустрії автор пояснював суттєвими природно-кліматичними та господарськими змінами.

Вітчизняний дослідник О. О. Формозов у процесі виділення мезоліту акцентував на дані археологічної типології і лише потім враховував такі чинники як зміни у природному середовищі, господарство та соціальний устрій [3, с. 41-42]. У подальшому, при виділенні мезолітичної епохи, окремі дослідники орієнтувалися на геологічні показники, а саме, початок голоцену, інші брали за основу археологічні – зміна крем'яного інвентарю, його мікролітизація і формування невеликих рухомих мисливсько-риболовних колективів.

Існуючі розбіжності призвели до висновку про неможливість виробити у межах значних територій, зокрема, Європи, загальні “універсальні” критерії виділення мезоліту як епохи. Так, наприклад, Д. Я. Телегін вважав, що при визначенні мезоліту слід сформулювати визначення епохи взагалі, а надалі конкретизувати ознаки, що є характерними для мезолітичних культур або груп пам'ятників конкретного регіону. На думку ученого, мезоліт виникає на зламі плейстоцену – початку голоцену. Це час значного поширення мікролітичної техніки, мікролітів геометричних форм, наконечників на пластинах, появи в південних районах Європи перших ознак переходу до вироблення форм виробничого господарства. При цьому Д. Я. Телегін зауважував, що виділення конкретних мезолітичних культур буде носити регіональний характер [4, с. 18-19]. Таким чином, хронологічні межі мезоліту на території Кримського півострова встановлювалися в амплітуді 10-8 тис. р. тому або VIII – VI тис. до.н.е. Кінець епохи пов'язується з появою кераміки [5, с. 30].

Подібна інтерпретація епохи презентувалася і у працях інших вітчизняних авторів. Найбільш показовим є вислів Л. В. Кольцова. Автор наголошував, що мезоліт є “ранньоголоценовою епохою кам'яного віку, що характеризується особливими рисами адаптації людини до природного середовища, визначених всебічним та диференційованим розвитком привласнюючого господарства. Останнє відображувалося у широкому розвитку мікролітизації кам'яного інвентарю, удосконаленні економіки щодо способів ведення привласнюючого господарства, яке створює передумови для отримання надлишкового продукту, дробленням соціальних колективів за умов рухомого способу життя” [6, с. 6].

Наприкінці ХХ ст. у процесі виділення мезоліту в українській археологічній науці розпочали використовувати систему принципів: типологічного, хронологічного, історичного, геоморфологічного і технологічного. При такій інтеграції зміст будь-якої епохи базується на первинних технологічних ознаках. Поява в епоху мезоліту якісно нових знарядь праці та полювання відбувалося на тлі зміненого на початку

голоцену природного середовища. Це призвело до зміни складу фауни, способів полювання на нестадні види тварин і переходу людських колективів до номадичного способу життя. Означені явища (природно-кліматичні та технологічні) відіграли важливу роль у становленні мезолітичної епохи а, отже, розглядаються як невід'ємні частини єдиного історичного процесу.

Вивчення мезоліту Криму було започатковано протягом 20–30-х рр. ХХ ст. В означений історичний період спостерігалось значне пожвавлення археологічних досліджень в Криму. Такий факт був пов'язаний не лише з початком активної діяльності загальнодержавних установ, покликаних регулювати і контролювати вивчення і збереження пам'яток історії та культури (Головна наука Наркомосу РРФСР (м. Москва), Державної академії історії матеріальної культури (ДАІМК, м. Ленінград), регіонального підрозділу – Кримохріса), а й з ідеологічно-політичним замовленням нової влади – відшукати сліди первісної людини на території Радянського Союзу.

У середині 1920-х рр. у Києві сформувалася самостійна передова наукова школа дослідників кам'яного віку, яка оформилася як Кабінет антропології ім. Ф. К. Вовка Всеукраїнської Академії наук. Її визнаним лідером став М. Я. Рудинський [7, с. 93]. У 1932 р. ученого було заарештовано. Розпочалося знищення української археологічної науки. Новим головою установи Л. М. Славін був змушений запрошувати до України фахівців з Москви та Ленінграду [8, с. 105]. Наукову лагуну могла ліквідувати експедиція нового типу. Діяльність державної Кримської палеолітичної експедиції стала одним з найважливіших етапів досліджень первісної історії Криму. Це яскравий приклад успішної організації археологічних робіт в умовах планового господарства. Акцентуємо, що такі умови, на нашу думку, є оптимальними для успішного розвитку археології за тієї умови, що дослідження не обтяжуються ідеологічними догмами.

У результаті досліджень 1920-х рр. докорінно змінилися уявлення про мезоліт регіону. Експедиція пропрацювала декілька сезонів, висуваючи провідним завданням вивчення палеоліту, а так само обстеження та облік пам'яток інших епох.

Учасник експедиції, а з часом і організатор послідовних розкопок первісних пам'яток на півострові С. М. Бібіков творчо підійшов до досвіду проведення комплексних антропологічних експедицій. Цьому сприяла постійна участь у роботі геологів та палеонтологів. Одночасно Кримська експедиція сформулювала новаторську мету: вивчення усього спектру різночасних археологічних пам'яток від палеоліту до середньовіччя (з пильною увагою до кам'яного віку) у конкретному історико-географічному регіоні. Її досвідом та методиками згодом керувалися, творчо розвиваючи їх, археологи наступних часів. В експедиції С. М. Бібікова почав формуватися підхід до мікрорегіональної тематики, розвиненої новими поколіннями археологів. Комплексним був підхід не лише до цілей

експедиції, а й до її організації. Головною, координуючою установою залишався Московський державний університет, проте як організатори експедиції, завдяки активному посередництву та організаторському таланту С. М. Бібікова виступили також Інститут Археології АН УРСР та регіональні музеї (Сімферопольський, Феодосійський, Керченський, Ялтинський, Бахчисарайський) тощо. Сам С. М. Бібіков координував її діяльність, реалізуючи загальне керівництво, працював на конкретних пам'ятниках. Так було досягнуто високого темпу робіт без зниження їх якості та оптимальне розподілення сил і засобів. До 1936 р. організаційний етап було завершено.

Учений сформував потужну команду учених, до яких увійшли археологи різного профілю та геологи, які відповідали за природничі дослідження пам'ятників. Основу команди складали молоді археологи: кандидати наук, аспіранти, студенти. В експедиції розпочали наукову діяльність С. О. Трусова, Є. В. Жиров.

Вже у 1935 р. ученим було проведено розкопки мезолітичного гроту Шан-Коба у Байдарській долині на південному заході Криму. З відкриттям означеної стоянки традиційно пов'язують й відкриття мезоліту Кримського регіону. Результати розкопок було оперативно підготовлено до друку і видано С. М. Бібіковим у першому номері часопису "Радянська археологія" (1936 р.) [9]. Вже у структурі вказаної прослідковувався авторський стиль викладу матеріалу: від деталізованого опису географічного розташування та параметральної характеристики пам'ятника, аналізу характеристики методики проведення археологічних розкопок в умовах печерних стоянок і до послідовного опису власне розкопувальних пошарових пошуків з чіткою характеристикою знайдених артефактів, що було об'єднано у три основні кремінні комплекси. Акцентуючи на стратиграфічних умовах та ступені збереженості Шан-Коби, учений наголошував на важливому значенні даного пам'ятника для вивчення азильсько-тарденуазької стадії в історичному розвитку суспільства.

Надалі у 1936 р. загін Кримської палеолітичної експедиції С. М. Бібікова під керівництвом Є. В. Жирова продовжував дослідження західної частини Байдарської долини та р. Чорна. Ці маршрути відповідали плану розвідок палеоліту регіону і пошукам Г. А. Бонч-Осмоловського впродовж 1927–1928 та 1930 рр. Така тривала робота на невеликих територіях, що дозволяла проводити суцільну розвідку, детально оглядаючи кожен мис та схил виявила цілком позитивний науковий ефект. У процесі розвідок було знайдено нову пізньопалеолітичну стоянку тарденуазького періоду у гроті Мурзак-Коба та мезолітичний пам'ятник з похованням у скельному навісі Фатма-Коба. Останній пам'ятник було піддано ученим ґрунтовним розкопкам вже після Великої Вітчизняної війни протягом 1956 – 1959 рр. У гроті Мурзак-Коба експедицією у 1938 р. було знайдено парне поховання чоловіка та жінки.

У статті "Грот Мурзак-Коба – нова пізньопалеолітична стоянка у

Криму”, яку було надруковано у 1940 р. автором за виробленою схемою подавався опис місцевості та координати місцезнаходження пам'ятника, проводилася його деталізована стратиграфія. Для розкопок кістяків первісної людини застосовувалася максимальна точна методика. Основний її принцип полягав у тому, що усі знахідки, включаючи найдрібніші лусочки кременя, не лише наносилися на план, а й залишалися на місці до закінчення дослідження площі, що була відкрита черговим розкопом. Так вдалося виявити локальні виробничі комплекси кремінної обробки; стало можливим простежити мікрорельєф древньої поверхні тощо.

У даному контексті слід акцентувати на ставленні С. М. Бібікова до проблематики культурного шару в археології. Протягом 1930-х рр. у вітчизняній науці домінувала методика П. П. Єфименко, який заперечував значення культурного шару, як геоархеологічного об'єкту. С. М. Бібіков у працях 30-х рр. ХХ ст. прагнув реабілітувати культурний шар і послідовно захищав важливість вивчення саме шару як основного об'єкту дослідження, відмічаючи необхідність постійного спостереження за розрізами і детальній фіксації мікροстратиграфії. Саме такі спостереження, зазначав учений, надають можливість уточнювати питання різночасності об'єктів на стоянці, виділяти горизонтів мешкання тощо [10, с. 177-178].

Слушно акцентуємо, що на сучасному етапі повноцінне дослідження пам'ятників первісної епохи і мезоліту зокрема, поза відслідковуванням натурального розрізу, мікροстратиграфії різних ділянок є проблематичним. Щодо методу великих площ, у сучасній первісній археології він безповоротно пішов у минуле, як такий, що перешкоджає конкретизації особливостей локальних ділянок.

У працях періоду С. М. Бібіковим було запропоновано ряд обов'язкових етапів розкопок мезолітичних пам'ятників. По-перше, серією шурфів без розбирання культурного шару у них, передбачалося з'ясувати межі древньої стоянки. По-друге, закладався розкоп. При цьому, незважаючи на необхідність розкриття значної площі, учений рекомендував уникати захоплення великими розмірами, для простеження у стінках натурального розрізу, необхідного для розуміння особливостей геологічних нашарувань і накопичення культурного шару на місці розкопок [9, с. 10]. Логічною та прогресивною для свого часу була й авторська схема періодизації мезоліту. С. М. Бібіков датував епоху від 12,2 до 8 тис. р. тому, виокремлюючи дві фази – азильську та тарденуазьку.

Іншим дослідником мезоліту Криму протягом 1920–1930-х рр. був доцент Першого МДУ, завідувач лабораторією Державного центрального музею народознавства, завідувач археологічним підвідділом Головнауки НКО РРФСР, член Правління РТЗВК Б. С. Жуков. Учений був прихильником виділення особливої науки палеоетнології, що поєднувала дані антропології, археології та етнографії для відновлення ранніх етапів історії людства.

Впродовж 1927–1928 рр. учений відвідав Крим, де вивчав стоянки з мікролітичним інвентарем на Ай-Петринській яйлі: Ат-баш, Балін-Кош та Юсуповський басейн; розкопував мушлеві купи у Ласпі. Одночасно з Б. С. Жуковим протягом 1926 р. у цьому районі за планом робіт Головнауки розвідки провів директор Ялтинського музею краєзнавства, заступник голови Ялтинського відділення РТЗВК Р. Я. Росилевич. У 1927 р., після звернення Р. Я. Росилевича до Б. С. Жукова зусилля дослідників було об'єднано. Вказані первісні пам'ятники Б. С. Жуков відніс до мезолітичних, тарденуазьких, незважаючи на знайдене поблизу Ат-Баша (Сімеїз) днище гостродоної глиняної посудини. У 1929 р. Б. С. Жуків знову приїхав до Криму. Цього разу у Нижній Ореанді ним було виявлено неолітичну стоянку середини III тисячоліття до н.е. Учений знайшов сліди первісної людини у вигляді скупчень раковин та набору кремінних знарядь. Усі знайдені матеріали було відправлено на експертизу до Антропологічного інституту імені Д. М. Анучина при Першому МДУ, після якої повинні були поповнити фонди Ялтинського музею краєзнавства [11, с. 105-107].

У праці-нарисі “Розкопки та обстеження стоянок культури мікролітів на Ай-Петринській яйлі у червні 1927 р.: попереднє повідомлення” Б. С. Жуков подав один із перших історіографічних оглядів вивчення первісного пам'ятнику мезолітичної доби Криму (орієнтуючись переважно на праці К. С. Мережковського, О. С. Мойсеєва, П. П. Єфименка та ін.) [11, с. 99-100], охарактеризував принципово нові компоненти проведення первісних досліджень. Зокрема,

– велика увага до періодизації та класифікації пам'ятників, коли етапізація будувалася не лише на основі типологічного аналізу, а й на стратиграфічних спостереженнях;

– виділення не вузьколокальних варіантів зібраного матеріалу і не археологічної культури, а цілих хронологічних шарів пам'ятників;

– акцентуація на масовий матеріал і прагнення розглядати його на широкому культурно-історичному тлі [12].

Однак, у 1931 р., у період, так званої “Академічної справи” учених Б. С. Жукова було заарештовано. Ученого оголосили проповідником “біологізаторства”, далекого радянським історикам. Було розгромлено палеонтологічний напрям в археології. Ученого було засуджено на три роки перебування у виправно-трудовах таборах, де він у 1934 р. помер [12]. Лише у 1959 р. його було реабілітовано посмертно [13, с. 235].

Арешти та показові суди переслідували мету уніфікувати академічну науку, гранично спростивши централізацію археології, зруйнувати краєзнавчий рух і здійснити тотальне проникнення державних управлінських та ідеологічних структур в історичні дослідження [14, с. 199-200].

Водночас, централізація науки наприкінці 30-х рр. ХХ ст. призвела і до позитивних результатів. Незважаючи на політичні репресії, польові

дослідження у галузі археології не лише не були перервані, але стали набувати більш широкомасштабного та планомірного характеру.

Таким чином, можна виокремити два етапи у процесі дослідження кримського мезоліту протягом 1920-х – 1930-х рр.:

<i>Найменування етапу</i>	<i>Хронологічні межі</i>	<i>Характерологічні особливості</i>
Пропедевтика вивчення мезоліту Кримського півострова у контексті співпраці академічної науки та краєзнавчих товариств	1921–1934	Масове відкриття пам'ятників первісного періоду та активне їх вивчення сумісними зусиллями столичних академічних установ та місцевих краєзнавчих організацій (Кіік-Коба, мезолітичні пам'ятники Південного берегу Криму та ін.). Виникнення в Україні національних археологічних шкіл, розвиток яких було перервано насильницькими засобами (репресії та знищення учених)
Відкриття кримського мезоліту – започаткування широкомасштабних комплексних археологічних досліджень кримського мезоліту	1935–1940	Комплексне вивчення регіонального мезоліту столичними ученими з орієнтацією на ґрунтовне дослідження окремих знакових пам'ятників (Фатьма-Коба, Мурзак-Коба, Шайтан-Коба, Шан-Коба). Спроби відродження наукового краєзнавства за сприянням столичних науковців

Історіографія вивчення мезоліту Криму протягом означеного періоду надає підстави засвідчити про її поступальний розвиток. На першому умовному етапі (1920 р. – приблизно середина 1930-х рр.) – пропедевтичному етапі виникнення та розвитку історіографії мезоліту в умовах відносної творчої свободи відбувалися планомірні археологічні пошуки мезоліту через співпрацю археологів-аматорів та професійних учених.

На другому етапі (середина 30-х – 1940 р.) – етапі панування сталінської парадигми, мезолітична проблематика знайшла відображення у виданні ґрунтовних наукових праць та проведенні державних багаторічних експедицій.

Результати цих польових досліджень визначили шляхи розвитку мезолітичних пошуків на наступні десятиліття, надали необхідних матеріалів для створення принципово нових теоретичних узагальнень, формували історіографічну основу для подальшого вивчення мезоліту регіону.

Використана література:

1. Рудинський М. Я. До питання про культури “мезолітичної доби” на Україні / М. Я. Рудинський // “Антропологія”. – 1928. – Т. 1. – С. 73-94.
2. Воеводський М. В. К вопросу о ранней (свидерекон) стадии эпилеолита на территории Восточной Европы / Михаил Вацлович Воеводский // “Труды II Международной конференции АИЧПЕ”. – М.-Л., 1934. – В. V. – С. 230-245.
3. Формозов А. А. Периодизация мезолитических стоянок Европейской части СССР / Александр Александрович Формозов // Советская археология. – 1954. – № 21. – С. 38-51.
4. Телегин Д. Я. Об абсолютном возрасте ямной культуры и некоторые вопросы хронологии энеолита Юга Украины / Дмитрий Яковлевич Телегин // Советская археология. – 1977. – № 2. – С. 5-20.
5. Храпунов И. Н. Древняя история Крыма / Игорь Николаевич Храпунов. – Симферополь : ДОЛЯ, 2005. – 272 с.
6. Кольцов Л. В. Мезолит СССР / Лев Владимирович Кольцов. – М. : Наука, 1989. – 352 с.
7. Граб В. И., Супруненко О. Б. Доля Михайла Рудинського / В. И. Граб, О. Б. Супруненко // Археологія. – 1992. – № 4. – С. 91-100.
8. Кононенко Ж. А. Из небытия // Археологія. – 1992. – № 1. – С. 105.
9. Бибииков С. Н. Предварительный отчет о работе Крымской экспедиции 1935 г. / Сергей Николаевич Бибииков // Советская археология. – 1936. – № 1. – С. 195-212.
10. Бибииков С. Н. Грот Мурзак-Коба – новая позднепалеолитическая стоянка в Крыму / Сергей Николаевич Бибииков // Советская археология. – 1940. – № 5. – С. 159-178.
11. Жуков Б. С. Раскопки и обследования стоянок культуры микролитов на Ай-Петринской яйле в июне 1927 года: предварительное сообщение Э Борис Сергеевич Жуков // Крым. – 1927. – № 2 (4). – С. 99-107.
12. Формозов А. А. О Борисе Сергеевиче Жукове: материалы к биографии / Александр Александрович Формозов. – Курск: медицинский ун-т, 2008. – С. 176-192; /http://formozovart.ru/art/Aleksandr-Aleksandrovich-Formozov_Stati_raznykh-let/5.htm
13. Бадер О. Н. Памяти Бориса Сергеевича Жукова / О. Н. Бадер // Советская археология. – 1968. – № 4. – С. 234-238
14. Формозов А. А. Русские археологи и политические репрессии 1920–1940-х гг. / Александр Александрович Формозов // Российская археология. – 1998. – № 3. – С. 191-206.

ЧЕРКАСОВ А. В. Историография исследований мезолита Крыма в течение 20–30-х гг. XX ст.

В статье определены критерии выделения мезолита Крыма, а также структурировано этапы исследований данной эпохи в течение 20-х – 30-х гг. XX в. через историографический анализ конкретных трудов ученых и в контексте сотрудничества академической науки и краеведческих обществ региона.

Ключевые слова: историография первобытной археологии, крымский мезолит, авторский подход, памятник первобытной археологии.

CHERKASOV O. Historiography of the research Mesolithic the Crimea in the period of 20 – 30-ies. of the XXth century.

In the article the criteria for the allocation of mesolite Crimea, as well as structured stages of researches of the given epoch in the 20-ies and 30-ies. The twentieth century through the historiographic analysis of specific works of scientists and in the context of cooperation of academic science and natural history societies of the region.

Keywords: historiography of primitive archeology, Crimean Mesolithic, the author's approach, a monument of primitive archeology.